

LÉVAI IMRE

A világrendszer európai alrendszerének evolúciója*

Vlagyimir Iljics (Uljanov) Lenin a társadalmi evolúció és revolúció elméletileg alapjaiban hibás, gyakorlatilag pedig tévesnek bizonyult lineáris és mechanikus fölfogásából kiindulva, a világrendszer európai alrendszerének jövőjéről elmélkedve 1915-ben a következőképpen vélekedett:

„Az imperializmus gazdasági feltételeinek szempontjából, azaz a »vezető« és »civilizált« gyarmati hatalmak tőke kivételének és a világ általuk való felosztásának szempontjából az Európai Egyesült Államok a kapitalizmus fennállása mellett vagy lehetetlenek vagy reakciók. A tőke nemzetközivé és monopolistává vált. A világ fel van osztva egy maroknyi nagyhatalom között, azaz olyan államok között, amelyek a nemzetek nagy kifosztásában és elnyomásában a legnagyobb eredményeket érték el. [...] Az Európai Egyesült Államok rendszere a kapitalizmus idején egyértelmű a gyarmatok felosztására vonatkozó megegyezéssel. A kapitalizmus alatt azonban a felosztásnak nem lehet más alapja, más elve, mint az erő. [...] Az erő azonban a gazdasági fejlődés során változik. [...] A kapitalista államok valóságos erejének megállapítására nincs és nem is lehet más eszköz, mint a háború. A háború nem mond ellent a magántulajdon

* Hozzászólás Böröcz József és Mahua Sarkar „Mi az Európai Unió?” című írásához (Böröcz – Sarkar, 2005). Írásomban fölhasználtam *A komplex világrendszer evolúciója* című, a közeljövőben megjelenő könyvem vonatkozó fejezetét is.

alapjainak, hanem ezeknek az alapoknak közvetlen és elkerülhetetlen fejleménye. A kapitalizmusban lehetetlen az egyes gazdaságok és az egyes államok gazdasági fejlődésének egyenletes növekedése. A kapitalizmusban a megzavart egyensúly időnkénti helyreállítására nincs más eszköz, mint a válságok az iparban, a háborúk a politikában. Persze, *ideiglenes* megegyezések a kapitalisták és a hatalmak között lehetségesek. Ilyen értelemben az Európai Egyesült Államok is lehetségesek, mint az *európai* kapitalisták megegyezése [...] arra vonatkozóan, hogy hogyan kell együttesen elnyomni Európában a szocializmust és hogyan kell együttesen megvédeni az összerabolt gyarmatokat Japánnal és Amerikával *szemben*, amelyek a gyarmatok mostani felosztásával roppantul elégedetlenek és amelyek az utóbbi fél évszázad folyamán mérhetetlenül gyorsabban erősödtek meg, mint az elmaradt, monarchikus, a vénségtől korhadásnak indult Európa. Az Amerikai Egyesült Államokkal szemben Európa egészében véve gazdasági tespedést jelent. A mai gazdasági alapon, azaz a kapitalizmus fennállása mellett az Európai Egyesült Államok a reakció megszervezését jelentené Amerika gyorsabb fejlődésének feltartóztatására. Azok az idők, amikor a demokrácia és a szocializmus ügye kizárólag Európához kapcsolódott, visszahozhatatlanul elmúltak” (Lenin, 1948: 897–899).

A történelem látszólag Lenint igazolja: az 1915. augusztus 23-án megjelent cikkében „megjósolta” az egy évvel korábban kitört világháborút, valamint az 1898-as spanyol-amerikai háborút kirobbantó és megnyerő, a Brit Birodalom involúciójával szemben a világrendszer centrumába vezető evolúciós úton járó USA modernizációját, továbbá a tőkefölhalmozás szervesülő európai mintáit és pályáját követő hatalmak egymás közötti szövetkezését a világrendszer peremvidékéről eredő gazdasági és politikai háborgásokkal szemben. A társadalmi evolúció világtörténelmi trajektóriája, globális, regionális-szubregionális és lokális mintái azonban mégsem az orosz forradalmár előrejelzéséhez igazodtak. Egyoldalú realista-strukturalista nézőpontból a megelőző világháborúk kaotikus periódusából „elágazó” világrend stabilitása – a gazdaságilag és területileg már fölosztott „véges” világ újrafelosztására törő gazdasági, illetve politikai erők permanens érdekütközése folytán – persze csak átmeneti lehet: negatív végösszegű válságok és háborúk elsőfokú függvénye, „játékszere”. A XX. század elején a rendszerszemléletű és evolucionista társadalomelmélet kezdeti (Émile Durkheim, illetve Herbert Spencer) eredményeinek ismerete híján tapasztalati úton is belátható lett volna, hogy a modern kori történelem bőséges példákkal szolgál a regionális gazdasági integrációból kifejlődő politikai államalakulatok keletkezésére, a „nemzetté válást” eredményező

strukturális és funkcionális önszerveződésre a világrendszer egészén belül.* (Nemcsak az Amerikai Egyesült Államok, hanem például az európai Egyesült Királyság, Hollandia, Németország, Olaszország, Spanyolország, sőt Oroszország szuverén állammá válása is a „regionális integráció” sajátos történelmi útja és mintája.) A politikailag függő és gazdaságilag kizsákmányolt területek strukturális végessége (a világ „területi felosztása”) pedig nem zárja ki a gyarmati szerepek, az anyag/energiaforrás és szennyezés/hulladéknyelő technikai-gazdasági, valamint a tőkefőlhalmozó társadalmi-gazdasági funkciók tartós továbbélését vagy létrejöttét (a világ gazdasági „[újra]felosztását”) egyrészt a világrendszer politikailag független vagy függetlenné váló periférikus/félperiférikus alrendszereiben, másrészt a nemzetállami intraregionális integrálódás és differenciálódás során a belső centrum-periféria viszonyrendszerekben. (Mindezt a fent említett országok mindegyike jól példázza.)

Böröcz József és munkatársai (Böröcz, 2001b; Engel–diMauro, 2001; Kovács–Kabachnik, 2001; Kovács, 2001; Sher, 2001; Dancsi, 2001) nagyszabású kutatási program keretében az Európai Unió keleti bővítésének példáján, leplezetlen és sértett „keleti” indulattal mutatják be ha nem is a világ, de a „vénségtől korhadásnak indult” kontinens periférikus területeinek gazdasági újrafelosztására, „(újra)gyarmatosítására” irányuló új regionális „imperialista” kísérleteket. A birodalom (impérium) fogalmának Michael Hardt és Antonio Negri (2000) által kezdeményezett és kiterjedt (vö. pl. Gombár–Volosin, 2002; Howe, 2002; Ignatieff, 2003; Todd, 2003) újraértelmezése és átértelmezése nyomán, de láthatólag nem egészen annak nyomvonalán, valamint a nem teljesen új keletű posztkoloniális kutatási irányhoz (v. ö. Cooper – Stoler, 1997; Koebner, 1961; Scott, 1999) kapcsolódván az európai integrációt a regionális centrum-periféria viszonyok formális intézményesítésének láttatják. Tekintsünk el most az Unió vezető diplomatáinak és hivatalnokainak a kelet-európai partnerekkel szemben sokszor valóban sértő módon leereszkedő,

* „Amikor az USA egy sor regionális piacból kontinentális gazdasággá alakult át, kontinentális intézményeket kellett létrehoznia a gazdasági egyensúly biztosítása érdekében – mint például központi bankot, pénzügyi szabályrendszert, terménybiztosítást, munka- és környezetvédelmi szabályokat, társadalombiztosítást, és így tovább. Ennek eredménye önfenntartó, széleskörű prosperitás volt. Eltérő léptékben és történelmi összefüggésben ugyanilyen intézményi elemek támasztották alá a világ más sikeres gazdaságainak fejlődését.” (Faux–Mishel, 2000: 110)

esetenként kioktató hangvételű (hozzáteszem: a szovjet „birodalmi” időkre emlékeztető) megnyilatkozásainak és tárgyalási stílusának fölhánytorgatásától, az „Európai Unió = Európa” ravas névcseré (*szinekdoché*) célzatos, de önteltnek kevésbé, inkább mozgósítónak szánt alkalmazása* emlegetésétől, és vegyük szemügyre a birodalmi gyarmatosítás vádját közelebbről.

Böröcz egyfajta történelmi folytonosságot lát a „nyugati” (európai) centrum által – a széttagolt „déli” (afrikai, ázsiai és latin-amerikai) gyarmatbirodalmi perifériáival szemben – az egybefüggő „keleti” (európai) perifériáknak múltbéli alávetése és kizsákmányolása, valamint a szovjet birodalmi függésből kiszakadt kelet-európai államoknak az EU viszonylatában megvalósuló jelenkori függése és forráselvonása között. Mint írja (a nagybetűs írásmód által sugallt, „a régiókat rögzült és eleve elrendeltetett egységként föltüntető olvasatot” kerülendő, a régiónevek égtájjelzőit kis kezdőbetűvel tüntetve föl):

„Kelet- és Kelet-Közép-Európában rendkívül komplex módon zajlottak le ... az átalakulások a rendszerváltáskor. Az érintett országok nemcsak a szovjet birodalmi központhoz kötődtek, már a szocializmus fénykorában sem, utána pedig még kevésbé. Kettős függőségi rendszer jött létre, s ennek jellegzetességei sok szempontból jól

* Ebben az összefüggésben *Michel Foucher*, francia földrajztudós fölvilágosult és fölszabadító gondolatait vélem helyénvalónak idézni:

„Ne gondoljuk azt, hogy Európát újra kell teremteni, és hogy az Európai Unió hosszú távon a »kontinens« szinonimája lenne. A kontinens fogalma [...] fogalmilag kétes szilárdságú, már ami a valóban megfigyelhető történelmi szolidaritást illeti. Földrajzi értelemben vett egyértelműsége – tengerek által határolt földdarab – kevés jelentést hordoz történelmi vagy geopolitikai szempontból. Ennek bizonyítására elég a transzatlanti kapcsolatok történelmi jelentőségére vagy a korábban és ma is jelentős, Európa és a mediterrán térség közötti interakciókra gondolnunk. Ezeknek a tényezőknek figyelembe nem vétele – melynek első fokon a térképhasználat is az oka – a történelmi és geopolitikai folyamatokkal nem törődő geográfusok babonájából fakad. Ez az elképzelés azonban elkerülhetetlenül a múlt Európáinak újjászületéséhez vezetne, annak valamennyi szerződési és ellenszerződési játszomájával, melyekről tudjuk, mily nagy romláshoz vezetnek. [...] Többé tehát ne beszéljünk az Európai Unióról – annak bővítéséről – úgy, mintha valami régi és rossz emlékű politikai földrajzot akarnánk visszaállítani [...] Az utóbbi negyven évben új geopolitikai szerveződés jött létre, amely lehetővé tette szuverén államok számára, hogy erőiket együttesen gyakorolják közös, elismert, legitim és fejlődni képes intézmények működésének alapján. Nem fogadhatjuk el Európa banalizálódását, felhígulását, hogy csak egyike legyen a sokféle, többoldalú szervezetnek, megfosztva lényegétől, és engedelmessé válva a csökkenő hozadékok valamilyen, az integrációs erőfeszítéseknek ellentmondó törvénekek” (Foucher, 1999: 98–99).

magyarázzák az államszocialista birodalom jórészt békés széthullását követő folyamatok jellegét. Az összeomlást követő időszakban az a leginkább figyelemre méltó, hogy az Európai Unió milyen elszántan állította vissza a gazdasági függést és egyenlőtlen cserét, exportálta kormányzatiságát és kezdte – nyíltan koloniális tónusban – lenézett és alantas idegenként kezelni a »keleti« jelentkezőket. A szocialista »tábor« kétség kívül igen különös birodalom volt ..., a birodalom és kolonialitás rendszerváltás utáni visszatérése azonban nagyon is hasonlít egy korábbról, máshonnan már ismert állapothoz: a nyugat-európai központú gyarmatbirodalmak felbomlását követően kialakult, új függőségként leírható posztkoloniális *status quo*hoz” (Böröcz, 2001b: 41).

Mindvégig sértett-dacos hangnemben írott tanulmánya végén – kritikája élével szembesülve, de céltévesztettségét be nem látva – a szerző a rá inkább jellemző higgadtabb stílusban tompítja az Unióval szembeni kitartó bírálataát (vö. Böröcz, 2001a), s megnevezi annak valós tárgyát is:

„Nem azt akartam bizonygatni, hogy az Európai Unió alapvetően »gonosz« kezdeményezés volna: az egyik legérdekesebb elemzési kérdés éppen az, lehetséges-e, hogy birodalmi-koloniális dinamika jó célok, nemes indítékok eszköze legyen. [...] Csupán arra hívtam fel a figyelmet, hogy e fontos, szemünk előtt kifejlődő vállalkozás elemzésekor nem árt felhasználni a birodalom és kolonialitás történeti szociológiájának eszköztárát. Könnyen lehet, hogy az EU tényleg egy újfajta, eddig sosem látott szupranacionális szervezetté, államszerű valamivé válik. Az azonban, hogy e leendő szuperállam építése kapcsán a birodalom és kolonialitás milyen sok kulcselemét érhetjük tetten, jól mutatja, mennyire általánosak a hatalom, az egyenlőtlen csere, a függőség és kirekesztés globális struktúrái a mai kapitalista világrendszerben” (Böröcz, 2001b: 41).

Böröcz és szerzőtársa, *Mahua Sarkar* legutóbbi írásukban (2005) látszólag föltagynak a birodalmi hasonlat következetes alkalmazásával, de változatlanul kitartanak a „posztkoloniális elemzés” megközelítésmódja mellett, és fölteszik a kérdést: „Mi az Európai Unió?” A világrendszer-elmélet és a flexibilis globális termelés szociológiája segítségével – mint írják – globális geopolitikai olvasatát adják az EU jelenségének. Minthogy az Unió nem rendelkezik a – *Max Weber*-i értelemben vett – legitim erőszak monopóliumával egy meghatározott területen, megállapítják, hogy az európai integrációs szervezet nem állam. Ugyanakkor az EU

mégis több (kevesebb?) mint egy, a kölcsönösen előnyös gazdasági és politikai együttműködésen alapuló integrációs szervezet:

„A gazdasági, környezeti, társadalmi és jogi kényszerintézkedések nagy részét az EU-ban gyökerező transznacionális vállalatok végezték anélkül, hogy az EU-nak bármikor is a konvencionális erőszak eszközához kellett volna nyúlnia. A globális gyarmatbirodalmi rendszer fölbomlása után is fennmaradt függőségi viszonyok, a német és osztrák központú szárazföldi birodalmak történetében kialakult és az államszocialista tömb összeomlása után újból, minden korábbinál intenzívebb formában létrejött függőség, továbbá a volt gyarmattartók és volt gyarmataik között újból és újból kialakuló újgyarmati kapcsolatrendszerek szinte a világ egész »volt államszocialista« és »harmadik-világbeli« részét az EU-hoz kötik, az utóbbi számára nagyon kedvező cserearányok, energia- és nyersanyagellátási rendszerek, a kismimizett és minden (ön)védelmi képességétől megfosztott munkaerő foglalkoztatása és a volt államszocialista tulajdon mélyen értéke alatti külföldi tulajdonra váltása ... révén. Mindez anélkül történik, hogy az EU-nak a legkisebb mértékben közvetlenül részt kellene vennie a globális értéktobblet-eltulajdonítással összefüggő társadalmi és környezeti erőszakban. Nagyrészt alighanem épp a közvetlen erőszak konkrét megnyilvánulási pontjaitól való elegáns szervezetszociológiai távolságtartása miatt tarthatják az EU-t a morális »jó« megnyilvánulási formájának a nemzetközi politikában, ezzel is megerősítve az »európai jószág« több évszázados eurocentrikus ideológiáját.” (Böröcz – Sarkar, 2005: 170)

Az elméleti tisztánlátás érdekében *ne* tekintsünk most el az „EU = nyugat-európai volt gyarmattartó birodalmi központok” *szinekdoché* (ravasz névcseré) szerzőink általi célzatos használatától, minthogy az Unió teljes jogú tagjai között immár számos, gyarmattal soha nem bíró nyugat-, észak-, dél- és kelet-európai államot is (Írország, Finnország, Görögország, Málta, Ciprus, Szlovénia, Magyarország, Szlovákia, Cseh Köztársaság, Lengyelország, Észtország, Lettország, Litvánia), valójában *a tagság több mint felét* ott találjuk, amely államok – a választójogú állampolgárok fölhatalmazásával – maguk kérték fölvetelüket a „birodalomba”. *Közvetlenül* választott képviselőik helyet foglalnak és szavazati joggal bírnak a *pártállásuk* szerinti frakcióban a „birodalmi” (Európai) *Parlamentben*, a *demokratikusan* megválasztott nemzeti kormányzatok miniszterei és miniszterelnökei, illetve államfői a „birodalmi” *Tanács(ok)* döntéseieért pedig hazájuk választópolgárai előtt tartoznak felelősséget vállalni – többek között a *széttagolt* volt gyarmatbirodalmi perifériáknak nyújtott, minden más állam, régió vagy szervezet által

biztosítottnál magasabb arányú fejlesztési segélyekért. Mindez természetesen csupán a kérdés formai-jogi – ha nem is lényegtelen – oldala. Fontosabbnak tűnik, hogy a „legitim erőszak monopóliumával” nem rendelkező „birodalom”, mint a komplex világrendszer komplex alrendszere milyen evolúciós pályán mozog, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy peremvidéki szubrégiói és tagállamai miként képesek adaptálódni a központi modernizációs mintához. (Gondoljunk csak a XIX. században még „kvázi-gyarmati” státuszú Írország és Finnország, vagy újabban a balti államok és Szlovénia példájára.) A globális környezetben a regionális és szubregionális „külön út” mindössze „ideiglenes megegyezés” az európai kapitalisták és a hatalmak között „arra vonatkozóan, hogyan kell együttesen elnyomni Európában a szocializmust és hogyan kell együttesen megvédeni az összerabolt gyarmatokat Japánnal és Amerikával szemben?” „Az Amerikai Egyesült Államokkal szemben Európa egészében véve gazdasági tespedést jelent-e”, s „a mai gazdasági alapon, azaz a kapitalizmus fennállása mellett az Európai Egyesült Államok a reakció megszervezését jelentené-e Amerika gyorsabb fejlődésének föltartóztatására?” „Visszahozhatatlanul elmúltak-e azok az idők, amikor a demokrácia és a szocializmus ügye kizárólag Európához kapcsolódott?” Lenin állításai történetileg és logikailag legalábbis kérdésessé váltak, és szerzőink ezt jól tudják, sőt ki is mondják:

„A társadalomtudományoknak – ha lépést akarnak tartani az EU-val és a globális elszámoltathatlanság problémájával mint társadalmi ténnyel – az a feladatuk, hogy kidolgozzák a globális geopolitikai érdekek mentén nem állami, hanem alapvetően hálózati logika mentén szerveződött politikai közhatalom fogalmi apparátusát, az államiság hagyományos elméleti képzetein túl. A valóság nagyon is kézzelfogható, vadonatúj formában jelen van: az elmélet feladata, hogy megpróbáljon vele lépést tartani, megpróbálja megragadni minden komplexitásával, gyorsaságával és sikamlósságával együtt” (Böröcz–Sarkar, 2005: 172).

A világrendszer európai alrendszerének komplexitása elemzéséhez (vö. Geyer, 2003 úttörő tanulmányával), „gyorsasága” és „sikamlóssága” megragadásához nyújthat fogódzót a régió szubrégiói strukturális differenciálódásának és funkcionális integrelődésének elméleti és történeti áttekintése.

A kelet-európai szubrégió adaptív „önszerveződése” lehetőségének és szükségességének vizsgálata – mint köztudott – igencsak hosszú múltra tekinthet vissza. A „kelet-” és a „közép-európai” szubregionális identitás megkülönböztetése körüli jelenkori vitában állást foglalva* ehelyütt elégedjünk meg azzal, hogy egyetértőleg idézzük a Norvég Külügyi Intézet Orosz Kutató Központjának igazgatóját:

„A Közép-Európáról folyó diskurzus mindig is morális felszólamlás volt Nyugat-Európához egy képzetes közösség nevében, amely a szovjet hegemonia miatti reményvesztettségből született Kelet-Európában. Mint minden más külső jel esetében, a Közép-Európa jelentésének megragadására irányuló kísérletek is – anélkül, hogy összefüggéseit figyelembe vennék – hiábavalóak. Csak amikor az említett hegemonia hanyatlani kezdett, akkor vált ez a diskurzus alkalmassá arra, hogy hatást gyakoroljon a Nyugaton folytatott szélesebb körű külpolitikai vitákra a résztvevők szándéka szerint. [...] A Csehszlovákiában, Magyarországon és Lengyelországban 1989-ben lezajlott rendszerváltás után maga a diskurzus olyan kereteket biztosított, amelyek között segítségnyújtás és befogadás iránti kéréseket lehetett megfogalmazni Nyugat-Európa felé. [...] A Közép-Európa nevében Nyugat-Európához beterveztett kéréseket következetesen Közép-Európának a barbár Kelettől – legelsősorban is Oroszországtól – való megkülönböztetése alapján adják elő” (Neumann, 1999: 158).

A megkülönböztetés – ha nem is a „barbarizmus foka” szerint – mindazonáltal megkerülhetetlen, minthogy az 1990-es évek elején megalakult Független Államok Közösségét Oroszország, az „Új Bizánc” involutív pályájához „vonzódó” (vö. Toynbee, 1948: 164–183) központjából és a (nem csak ortodox keresztény és többségében ázsiai) szovjet utódállamok peremvidékéből álló (önálló) világgazdasági régióknak tekinthetjük. A tőkefölhalmozás

* Immár évszázados múltra tekinthet vissza a szóban forgó kelet-közép-európai régió körülhatárolásáról folyó vita. Az alábbiakban ennek részleteire nem térek ki, de jelzem, hogy a régiót történeti-földrajzi egységként értelmezvén a szimbolikus régióhatárokat változóknak, sőt változtathatóknak tekintem. Ebben az értelemben, *Szűcs Jenő* (1983) és *Niederhauser Emil* (1990) történeti-földrajztudományi nyomdokain járva, a kelet-közép-európai térséget a Baltikumtól a Balkánig a többtől történelmi, társadalmi és gazdasági ismérvek alapján elkülöníthető, ha nem is homogén régióknak tekintem, s az angolszász fogalomhasználattal élve Kelet-Európának nevezem. A „kelet” megjelölésnek jómagam – miként az angolszász szakirodalom – semmiféle leértékelő jelentést nem tulajdonítok, mint társadalomkutatót az efféle előítéletes konnotációk semmiképpen nem befolyásolnak.

történelmileg kialakult közös külső jegyeit viselő, „bizantinus” lenyomatokat őrző sajátos mintája alapján a „Rajna-vidéktől” keletre eső országokat tehát egy („köztes”) régióba sorolva beszélhetünk kelet-európai kapitalizmusról, a Közép-Európa megjelölést fönntartva a szűkebb értelemben vett „Rajna-vidéki”, német mintájú kapitalizmus földrajzilag körülhatárolható centrális régiója számára.

Az 1989–93-as „kis átalakulás” (Böröcz, 1995; Lengyel–Ros-toványi, 2001) előtti kelet-európai félperifériát nagyrészt a szovjet-orosz, kisebb részt a „rajnai” alcentrumtól való kettős függés jellemezte, amit a rendszertranszformáció után nagyrészt a „Rajna-vidéki” alcentrumtól és kisebb részt az angolszász centrumtól való kettős függés váltott föl. (Ebben tehát egyetértek Böröczcel [1993], [2001b] és szerzőtársával [2005].) „Objektív” csoportképző (strukturális) ismérvet a kelet-európai szubrégióban a társadalmi-gazdasági rendszerek működésének hasonló, a nyugatitól jelentősen eltérő föltételrendszere képez. Mint másutt már bővebben kifejtettem, Kelet-Európát a latin-amerikai félperifériára nagyban emlékeztető (vö. Nowotny, 1997; a kelet-európaira általában és a magyarországra különösen hasonlatos latin-amerikai intézményesített korrupcióról lásd pl. Whitehead, 2001: 131–174.), „függelékyszerű” struktúrává transzformálódott, *a viszonylag nagyfokú külgazdasági koncentrációval és egyoldalú orientációval („függő” fölhalmozással), valamint az informális tevékenységeknek (az „eredeti” fölhalmozásnak) a bővített újatermelésben játszott viszonylag jelentős szerepével jellemezhető kapitalizmus vagy tőkeföhalmozási minta jellemzi.* (Vö. pl. Lévai, 2000; 2000b; 2001; 2001a.)

Az Európai Unió keleti bővítésének következményeit és eredményeit mérlegelve természetesen aligha elégedhetünk meg annak megállapításával, hogy az integráción kívül maradó országokat gazdasági hátrányok érik, vagy hogy Kelet-Európa az EU szegényebb szubrégióinak egyike, de gazdasági fölemelkedése az integráció révén polgárainak még így is hasznára fog válni. A túlzott elvárások és a kincstári optimizmus (beleszólás lehetősége a világpolitikába, az eurokraták iránti növekvő igény, ösztöndíj-lehetőségek bővülése, stb.) nyilvánvalóan megtévesztők, utóbb súlyos kiábrándultság kiváltói lehettek volna. Nem volt tehát érdemes irreális határidők megjelölésével a csatlakozás dátumát „közelebb hozni”, minthogy az nem elsősorban a csatlakozni szándékozók óhaján vagy elhatározásán múltott. Ugyanakkor nem volt célszerű az átmeneti időszak *de facto* elnyújtása, vélt nemzeti-nemzetgazdasági

(„makrogazdasági”) érdekekre hivatkozva különféle derogációs igények érvényesítésére irányuló tárgyalásokba való bonyolódás sem, amelyek az esetek nagy részében valójában a vállalati alrendszerek (a „mikroszféra”) versenyképességének, azaz adaptív önszervező-képességének hiányát fedték volna el ideig-óráig, közfinanszírozásból fönntartott veszteség(újra)termelő „involúcióra” vagy magánforrásokat terhelő és csődbe torkolló „devolúcióra” kényszerítve az államot, illetve a vállalkozókat. A kelet-európai csatlakozó államok számára célravezetőbbnek bizonyult a nemzetgazdasági alkalmazkodás és önszerveződés (adaptáció és modernizáció) konkrét gazdaságpolitikai földadataira koncentrálni, reális (félperifériás) világgazdasági-világpolitikai helyük és szerepük fölmérése/belátása alapján.

Az EU további keleti bővítése és ezzel összefüggésben az elkerülhetetlen intézményi reform kapcsán azonban ismét fölvetődik a szubregionális („csoport”-) együttműködés igénye, alapvetően kisállamok részéről, minthogy a többségi szavazás elvének kiterjesztése, illetve a lakosságszám-arányos szavazati súlyok megállapítása közvetlenül érinti érdekeiket. Általában megállapítható, hogy az intézményi reform szubregionális csoportosulások kialakulásának fog kedvezni, sőt az eddig is létezett és gyakorolt *kiszavazás* („opt-out”) mellett a Nizzában elfogadott *megerősített együttműködés* („enhanced cooperation”) elve is – a KGST gyakorlatából már megismert és akkor általánossá vált *érdekelt tagországok* elvéhez (заинтересованные страны) hasonlóan – intézményesült, amit azóta volt szerencsém több hazai és külföldi előadásomban (vö. Kulcsár–Lévai, 2003) – a részleges funkcionális integrálódás strukturális differenciálódást kiváltó lehetséges hatásaira rámutatván – az EU KGST-sedésének („Comeconisation”) nevezni.

Ehelyütt arra hívnám inkább föl a figyelmet, hogy minden integrációs fejlődésben benne rejlik a differenciálódás lehetősége is. Mint minden komplex, önszervező rendszer, úgy az európai integráció rendszere is emergens, autogenetikus jelenségeket, illetve folyamatokat produkál. Ha nem így lenne, akkor a primitív önhelyreállító vagy önszabályozó piaci mechanizmusok csupán tradicionális birodalomépítésre és fönntartásra (involúcióra), végül összeomlásra, valóban dezintegrációra kárhoznának az organikus tőkeföhalmozás modern globális rendszerében alkalmazkodni és önszerveződni, azaz differenciálódni képtelen regionális alrendszert.

A kelet-európai szubrégió dilemmája ez idő szerint az, hogy hajlandó és képes lesz/lehet-e szervesen integrálódni a világrendszer Rajna-vidéki alcentrumához, s ily módon a jelenleginél kedvezőbb alközponti helyet elfoglalni a centrum-alcentrum-félperiféria-periféria viszonyrendszer által átszótt világrendben,

minthogy központi(bb) szerepet a tőke jelenkori offenzívája kínálta lehetőségek, a mai hierarchikus világrend keretében aligha tölthet be. Avagy nem hajlandó vagy képes kedvezni az egymást föltételező és átható globalizációnak és regionalizációnak, azaz a modernizációnak és az integrációnak, a hazai tőke megszerveződésének és a külföldi tőkeforrások becsatlódásának – és a félperifériák perifériájára sodródik, ezzel a „rajnai” vívmányokat is veszélybe sodorván. Ez nagyrészt politikai kérdés.

Nincs arról szó azonban, hogy a „Rajna-vidék” merőben politikai megfontolásokból mindenképpen magához szándékozná csatolni a szubrégió országait, vagy hogy a többségében nem-zsidó, nem-ortodox, nem-muzulmán, stb. Kelet-Európa valamiféle civilizációs vagy politikai küldetést teljesítene/teljesíthetne a keresztény/keresztény Nyugat újraintegrálásában, miként azt *Samuel Huntington* interpretálja.* A közép-európai identitás megteremtését nemcsak az Unió formális határainak keletre tolódása, hanem a „rajnai” szerves fölhalmozási minta (vagy kultúra) reális térhódítása mozdíthatja elő. Törökország európai identitásának kialakulása vagy kialakítása sem egyszerűen elhatározás kérdése: az eredeti tőkefölhalmozás mintáinak túlélése és fönmaradása minden politikai jó szándékot keresztelhet, a nemzeti és a nemzetközi (regionális) integráció programját pedig mindkét oldalon súlyosan veszélyeztetheti.

A második számú – inkább gazdasági – kérdés: hogyan választ/választhat Kelet-Európa a fönmaradás és túlélés ésszerűségén túl a modernizáció és a „közép-európaivá” válás szempontja és igénye alapján? A válasz lehet primitív technokrata (lényegét tekintve neoliberais): az önszabályozó szabadpiaci mechanizmusokra hagyja az egészet, azok minden társadalmi-gazdasági hatásával és mellékhatásával. Ám válaszolhat humánusabb és komplexebb (például szociáldemokrata) módon: a hátrányos helyzetű térségek és közösségek fölzárkózása érdekében a piaci erők szabad működését ötvözi a közösségvállalás és esélyegyenlőség elveinek érvényesítésével. Az Európai Unió regionális (strukturális és kohéziós) fejlesztési programjai is ebben, a szolidaritás és a méltányosság szellemében születtek – a már csatlakozott és a még csatlakozásra váró kelet-európai államoknak éppen ezt kellene kihasználniuk Közép-Európá-

* „Az EU-tagság kiterjesztésében világosan látszik, hogy azok az államok vannak előnyben, amelyek nyugati kultúrájúak, ugyanakkor gazdaságilag is fejlettebbek. Ha ezt a kritériumot alkalmazzuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a »visegrádi négyek« ..., a balti államok, továbbá Szlovénia, Horvátország és Málta EU-tag lesz, és az Unió területe úgy esik egybe a nyugati civilizációéval, ahogy az az európai történelemben mindig is létezett.” (*Huntington*, 1998: 161)

hoz való szerves gazdasági és kulturális integrálódásuk érdekében. Minthogy az európai integráció lényegében és valójában az európai tőke integrációját: globalizációját és akkumulációját célozza, be kellene látniuk végre, hogy immár nem elsősorban atlanti elkötelezettségüket vagy az európai kultúrkörhöz való tartozásukat kellene bizonygatni, hanem mindenek előtt a belső szellemi erőforrásokat és anyagi fölhalmozási forrásokat lenne célszerű megszervezni és mozgósítani – az Európai Unió társfinanszírozási elvárásainak is megfelelően. Ennek mikéntje azonban már nem a politikatudomány, hanem a gazdaságpolitika tárgykörébe tartozó kérdés.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Böröcz J. (1993): „Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset.” *Eszmélet*, 18-19. sz. 74–88. pp.
- Böröcz J. (1995): „Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból.” *Politikatudományi Szemle*, IV. évf. 3. sz. 19–39. pp.
- Böröcz J. (2000): „Kistársadalom – kiskapuk.” 2000, XII. évf. 7-9. sz. 3–15. pp.
- Böröcz J. (2001a): „Döntés és indoklása – avagy miként szivárog a szubsztancia a formális jogba az Európai Unió keleti bővítése kapcsán.” *Replika*, 43-44. sz. 193–220. pp.
- Böröcz J. (2001b): „Bevezető. Birodalom, kolonialitás és az EU keleti bővítése.” *Replika*, 45-46. sz. 23–44. pp.
- Böröcz J. – Sarkar, M. (2005): „Mi az Európai Unió?” *Politikatudományi Szemle*, 3-4. sz. 151–177. pp.
- Cooper, F. – Stoler, A. L. (eds.) (1997): *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley, University of California Press.
- Dancsi K. (2001): „A haideri retorika. Az Osztrák Szabadság Párt koloniális beszédmódja az EU-bővítés összefüggésében.” *Replika*, 45-46: 131–149. pp.
- Engel-diMauro, S. (2001): „A szívós nemzeti állam. NATO–EU kapcsolatok, EU-bővítés és a Balkán újrafelosztása.” *Replika*, 45-46: 45–59. pp.
- Faux, J. – Mishel, L. (2000): *Inequality and the Global Economy*. In: Hutton – Giddens, 2000: 93-111.
- Foucher, M. (1999): *Európa-köztársaság. Történelmek és geográfiai között. Esszé*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Geyer, R. (2003): European Integration, the Problem of Complexity and the Revision of Theory. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 41. No. 1. 15–35. pp.
- Glatz F. (szerk.) (2003): *Az EU-csatlakozás magyarországi kérdései. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Gombár, Cs. – Volosin, H. (szerk.) (2002): *Nem élhetek birodalom nélkül*. Budapest, Korridor–Helikon.
- Hardt, M. – Negri, A. (2000): *Empire*. Cambridge–Massachusetts–London, Harvard University Press.

- Howe, S. (2002): *Empire. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Huntington, S. P. (1998): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Hutton, W. – Giddens, A. (eds.) (2000): *On the Edge. Living with Global Capitalism*. London, Jonathan Cape.
- Ignatieff, M. (2003): *Birodalom light*. Budapest, HVG Kiadói Rt.
- Koebner, R. (1961): *Empire*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kovács M. (2001): „Elmarasztalni és elhalasztani. Az EU diszkurzív stratégiái az 1998-as és 1999-es országjelentésekben.” *Replika*, 45-46. sz. 89–110. pp.
- Kovács M. – Kabachnik, P. (2001): „A kvantitatív másság felfedezése. Az EU diskurzusa az 1997-es országvéleményekben.” *Replika*, 45-46: 61–88. pp.
- Kulcsár K. – Lévai I. (2003): „Bevezetés.” In: Glatz, 2003: 7–13. pp.
- Lengyel, Gy. – Rostoványi, Zs. (eds.) (2001): *The Small Transformation. Society, Economy and Politics in Hungary and the New European Architecture*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lenin, V. I.: „Az Európai Egyesült Államok jelszaváról.” In: Lenin, 1948: 896-899.
- Lenin, V. I. (1948): *Válogatott művek két kötetben. Első kötet*. Budapest, Szikra Kiadás.
- Lévai I. (2000): „Globalizáció, regionalizáció és az európai alcentrum és félperiféria.” *Külpolitika*, VI. évf. 3-4: 39–56. pp.
- Lévai I. (2001): „Coexistence of Civilisations and Patterns of Accumulation: the European Sub-Centre and Semi-Periphery.” *Central European Political Science Review*, Vol. 2. No. 4. 200–216. pp.
- Neumann, I. B. (1999): *Uses of the Other. „The East” in European Identity Formation*. Manchester, Manchester University Press.
- Nowotny, T. (1997): „Transition from Communism and the Spectre of Latin-Americanisation.” *East European Quarterly*, Vol. 31. No. 1. 69–91. pp.
- Scott, D. (1999): *Refashioning Futures. Criticism after Postcoloniality*. Princeton, Princeton University.
- Sher, A. (2001): „Európa „di-víziója”: az Európai Unió bővítése.” *Replika*, 45-46: 111–130. pp.
- Todd, E. (2003): *A birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről*. Budapest, ALLPRINT Kiadó.
- Whitehead, L. (2001): *Demokratizálódás. Elmélet és tapasztalat*. Budapest, XXI. Század Intézet.
- Toynbee, A. J. (1948): *Civilization on Trial*. London – New York – Toronto, Oxford University Press.